

Г Л А С

CDXXVI

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

КЊИГА 32

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVI

CLASSE DES SCIENCES SOCIALES

Nº 32

Reçu à la X séance de la Classe des Sciences sociales le 13. décembre 2016

Rédacteur
DANILO BASTA
Membre de l'Académie

BEOGRAD
2016

Г Л А С

CDXXVI

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

КЊИГА 32

Примљено на X скупу Одељења друштвених наука
13. децембра 2016. године

У р е д н и к
академик
ДАНИЛО БАСТА

БЕОГРАД
2016

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнез Михаилова 35, Београд

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор и коректор
Весна Шубић

Тираж
300 примерака

Штампа
ЈП Службени гласник

САДРЖАЈ

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Бернд Рабел – Немачка између Истока и Запада	1
Bernd Rabehl – Germany between East and West	20
Бернд Рабел јосић САНУ	21
Коста Чавошки – Реквијем републиканском духу слободе	25
Kosta Čavoški – The Requiem to Republican Spirit of Freedom	49
Слободан Самарџић – Евројска унија – од добровољној савеза до „добре империје“	51
Slobodan Samardžić – European Union – from the voluntary Union to “Benevolent Empire”	69
Илија Марић – Прва наша послератна критика класика марксизма	71
Ilija Marić – Our first Post-war Critique of the Classics of Marxism	98
Рајко Буквић – Пољопривреда Србије: сто година модернизацијских напора	99
Rajko Bukvić – Agriculture of Serbia: One hundred years of modernization efforts	166
Слободан Антонић – Сујеркласа	167
Slobodan Antonić – Superclass	188
Часлав Д. Копривица – Шта је тајна? Размишљања платонивске и просветитељске конфигурације тајанствености	189
Chaslav D. Koprivitsa – What is a Secret? Considerations of Platonic mystery and Enlightenment’s Configurations of Secrecy	222

ПРИЛОГ

О зборнику <i>Мојуће стpаићеије развоја Србије</i>	225
Часлав Оцић, <i>Будућносћ Србије: фундирање стpаићеіолоіије</i>	225–236
Драган Станић, <i>Пледоаје за развој срјске стpаићеіолоіије: іроблем језичке кулћуре и енциклоіедисћике</i>	236–244
Драган Шкорић, <i>Прилоі изрази стpаићеије развоја села и іољойивреде Србије</i>	245–247
Владан Ђорђевић, <i>Будућносћ іриіада онима коіи се за њу іриіремају</i>	247–249
Вера Дондур, <i>Залоі за будућносћ</i>	249–250
Радивоје Митровић, <i>Куда (и како) ііреба (и може) да иде Србија?</i>	250–252
Слободан Антонић, <i>Наука је рекла своје, на реду су іоіііиичари</i>	252–255
Рајко Кузмановић, <i>Ујединіи інііелекћуалне снаіе</i>	252–257
Рајко Томаш, <i>Моју ли мале земље імаіи власћиііе стpаићеије развоја у условима ілобализма</i>	257–263

IN MEMORIAM

Панајоііис Г. Харіііос – Παναγιώτης Χάρііос (1946–2014) (Часлав Оцић)	265
--	-----

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

КОСТА ЧАВОШКИ

РЕКВИЈЕМ РЕПУБЛИКАНСКОМ ДУХУ СЛОБОДЕ

Сажетак. – Предмет овог рада је затирање републиканског духа слободе у другој половини првог века нове ере. У њему се разматрају следећа питања:

1. улога судбине и слободног избора,
2. сен негдашње републиканске слободе,
3. антрополошки песимизам,
4. неограниченост власти под принципатом,
5. исквареност *populus*,
6. ишчезавање беседништва,
7. увреда величанства,
8. кварење правног поретка,
9. државни разлог,
10. војска и грађански ратови и
11. слава као награда за врлину.

Основа овог рада су највећма Тацитови „Анали“ и „Историје“.

Кључне речи: Рим, република, слобода, кварење државног и правног поретка.

За разлику од Цицерона, који је своја промишљена запажања о величини Римске Републике и њеном суноврату објавио под првим и уочи наступајућег, а

за њега кобног другог тријумвирата, Тацит је имао худу срећу да пише о републиканском духу слободе у времену у којем је од њега остала само сенка. Било је то доба од смрти Октавијана Августа 14. године н. е., подробно приказано и анализирано у *Аналима*, и раздобље од Неронове смрти 69. до смрти цара Домицијана 96. године н. е., коме су посвећене Тацитове *Историје*. Била су то страшна времена у којима је испливала сва прљавштина која се крила у људским душама, да би се оваплотила у најстрашнијим зверствима и најсрамнијим понижењима. Зато је за раздобље обухваћено његовим *Историјама* и могао да каже да је било богато несрећама, пуно страшних битака, раздора и буна, чак и у миру ужасно. Четири цара смакнута мачем, три грађанска рата, више спољних ратова, а најчешће и једних и других истовремено.¹

УЛОГА СУДБИНЕ И СЛОБОДНОГ ИЗБОРА

Суочен с тако страшним и погубним збивањима, препуних трагичним крајем најчаснијих и најбољих људи и незаслуженим успоном изопачених и за управљање државом неспособних моралних ништарија, Тацит се у више наврата суочио с одсудним питањем која то сила управља људским животима и шта је узрок тако неочекиваним исходима. У духу дубоко укореење класичне традиције био је склон да поводом неочекиваног доласка Гаја Клаудија на положај цара такав исход припише судбини. „Што дуже посматрам садашњост и прошлост, утолико више увиђам“ – вели Тацит – „како су људи играчке у рукама судбине и случаја. Свако други би својом славом, оним што се од њега очекује, угледом, пре заслужио престо неголи човек кога је судбина, у потаји, чувала за будућег цара.“² А поводом Трасиловог прорицања Тиберијевог будућности, Тацит се изнова пита „да ли људским животом управљају усуд (*fatum*) и нужност (*necessitas*) који се не дају изменити, или обична случајност“.³

Његов одговор на ово питање варира зависно од предмета којим се тренутно бави, баш као што су и највећи филозофи и њихови следбеници имали о томе различита мишљења. Многи од њих били су уверени да богове не занимају ни наше постојање ни наш свршетак, нити људи уопште, па због тога несрећа често задеси добре, а срећа зле.⁴ У истом духу Тацит наводи да је прогонство часног и оданог Касија Асклепиодота „доказ више како су богови равнодушни према добру и злу“.⁵ И никада није страшнијим поразима римског народа и јасним знамењима на небу и земљи било потврђено „да

¹ Тацит, *Историје*, I, 2.

² Тацит, *Анали*, III, 18.

³ *Анали*, VI, 28 (6, 22).

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Анали*, XVI, 33.

боговима није на бризи наша сигурност него освета“.⁶ А поводом страшних злочина за Неронове владе и предзнака који су наговештавали велики преокрет, Тацит закључује да их нису послали богови, пошто је Нерон још много година после тога продужио своју владавину и своје злочине.⁷

Овом равнодушношћу богова према добру и злу Тацит је заправо разјаснио несумњиву чињеницу да је у добу којим се бавио толико часних и невиних људи страдало, а да су се до високих и највиших положаја уздизали не само неспособни него и до крајности искварени и изопачени људи. Али је још увек остало питање да ли се на исход судбине, која је изван моћи и интересовања богова, уопште може утицати. На појединим, додуше ретким, местима Тацит оставља утисак да је судбина неумитна и непоправљива. Тако поводом рата у Јудеји још за владе Сервија Галбе Тацит наводи да је знамењима и пророштвима тајновите судбине царска власт била предодређена Веспасијану и његовој деци, што се и обистинило после његовог успона на престо.⁸ А Галбину несклоност да прида одговарајућу важност неповољним знамењима на небу, Тацит приписује или њиховом презирању као пуке случајности, или његовом разумевању да се „не може избећи оно што је суђено ма како то било наговијештено знамењима“.⁹

Упркос оваквој тврдој вери у неизменљивост једном одређене људске судбине, која у начелу искључује слободу избора и пориче сваки смисао људског деловања, нарочито у јавном животу, Тацит по правилу даје предност слободи у односу на неумитну нужност, чиме људи, а нарочито они најистакнутији и најмоћнији, постају морално одговорни за оно што чине, а онима који су изложени њиховом избору и присили пружа могућност да се томе одупру и одоле. Тако се поводом распарчавања имања Гаја Силија Тациту наметнуло питање „да ли је и наклоност владара према једнима, односно антипатија према другима, нешто што, као и остало, зависи од судбине, нешто што случајно добијамо рођењем, или зависи донекле и од наше умешности“.¹⁰ То чини у нади да се може поћи и каквим средњим путем између одлучне независности и понижавајуће покорности. У ствари, Тацит је интуитивним путем, много пре Наполеона Бонапарте, открио да у његовом баш као и у сваком другом времену политика има ону улогу коју су древни Грци и Римљани приписивали судбини, те да човек који мудро и храбро учествује у јавном животу може бар унеколико бити творац своје судбине. Управо је то имао на уму Тацит када каже да „богови помажу храбријима“.¹¹

⁶ *Историје*, I, 3.

⁷ *Анали*, XIV, 12.

⁸ *Историје*, I, 10.

⁹ *Историје*, I, 18.

¹⁰ *Анали*, IV, 20.

¹¹ *Историје*, IV, 17.

Овакво поимање последица до којих доводи слободан избор људи и њихов потоњи утицај на кварење тих истих људи, а тиме и државе, можда је најбоље изражено у Тацитовом објашњењу до чега је довела прекомерна величина царства. За разлику од спољне политике Спарте, која је додуше смерала успостављању хегемоније у хеленском свету али није подразумевала проширење државне територије и увећање становништва припајањем покорених народа, римска империјална политика је непрестано доводила до увећања државне територије и укључивања покорених народа у састав римске државе. То је, наравно, била смишљена политика о којој су слободно одлучивале узастопне генерације водећих Римљана. А када се римска држава прелила преко граница Италије, која је највећма латинизована и асимилована, последице тог проширивања биле су и далекосежне и драматичне. Захваљујући њима, због прекомерне величине царства светина и народ били су лишени бриге за опште добро; а како је сав државни новац био намењен војницима, мало-помало почели су да осећају тегобе ратовања.¹² Уз то су се спољни ратови одвијали далеко, на ободу царства, и били брига или ствар славе малог броја појединаца, док је народ искључиво водио рачуна о унутрашњем миру и властитом благостању, које су могли да угрозе само грађански ратови.¹³

Друга последица била је разобручавање иначе урођене жудње за моћи, која је избила на јаву с прекомерном величином царства. Док је римска држава била мала, једнакост грађана лако се одржавала. Међутим, када су покорени толики супарнички градови и краљевства, па се слободно могло посегнути за туђим богатством, најпре су избиле унутрашње размирице између плебејаца и патриција, а потом и грађански ратови. Затим су Гај Марије, из најутледнијег плебса, и Луције Сула, најокрутнији међу племићима, оружјем срушили слободу и увели страховладу. Уследио је Гнеј Помпеј, подмуклији, не и честитији, после којег су се борбе искључиво водиле за надмоћ и првенство. И увек иста срџба богова, иста обест људи и исте прилике које су и наводиле на злочине и присиљавале на раздор.¹⁴ А уколико је и било дуготрајнијег мира, као под Августом, он је људе учинио попустљивијим према ропству и спремним да их било ко придобије, независно од тога да ли је бољи или гори од других.¹⁵

Трећа последица била је кварење људи, или још тачније, разбуђивање оних поганих страсти које су у њима одувек постојале, али их је ваљан јавни поредак спречавао да се разобруче и избију на светлост дана. Пошто се није држала права мера у раскоши, разбуктавале су се похлепа и страст за гозбама – одвратна и незајажљива.¹⁶ Још је било горе срљање окрутношћу, похотом

¹² *Историје*, I, 89.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Историје*, II, 38.

¹⁵ *Историје*, II, 17.

¹⁶ *Историје*, II, 62.

и разбојништвом у стране обичаје, које Тацит приписује Вителију и његовој војсци,¹⁷ чиме се затирао изворни римски идентитет.

Четврта и најдалекосежнија последица била је затирање самог сећања на негдашњу републиканску слободу. На почетку својих *Анали* Тацит се укратко осврће на владавину Октавијана Августа, да би поставио питање: „Колико је преостало оних који су знали шта је слободна држава?“¹⁸ Јер, док је у земљи владао мир, млађи људи рођени су после победе код Акција, а и већина старијих рођена је у време грађанских ратова. Сам Август владао је као принцепс, што је био варљив знак за његово самодржавље, чак 45 година (од 31. пре н. е. до 14. год. н. е.) – време сасвим довољно да прођу бар две генерације и да скоро више не буде људи који су живели под поретком слободе пре и после владавине Јулија Цезара. После Августа уследио је Тиберије који је владао 23 године (од 14. до 37. год. н. е.), што је укупно износило 68 година од битке код Акција. И зато после Тиберија више није било ни покушаја да се изнова успостави републиканска слобода, него само да се један самодржац замени неким друтим.

СЕН НЕГДАШЊЕ РЕПУБЛИКАНСКЕ СЛОБОДЕ

Тако је не игром судбине или вољом богова него слободном одлуком и Јулија Цезара и припадника другог тријумвирата, укључујући и њихове присталице, а нарочито Октавијана Августа, устоличен нови ауторитарни поредак, који је за своје савременике био практично неизменљив. И све што је остало у домену слободног избора тадашњих часних и врлих Римљана, било је прекаљивање духа на примерима чврстине и постојаности.¹⁹ Но упркос свему томе, још увек је – вели Тацит – „живела сен негдашње републиканске слободе“.²⁰ Упечатљив пример који је то потврђивао била је сахрана Јуније, сестричине Катонове, жене Гаја Касија, сестре Марка Брута. Том приликом, према устаљеном ритуалу, на челу поворке ношене су слике двадесет најславнијих породица. А изнад свих – вели Тацит – блистали су Касије и Брут, последњи браниоци републиканске слободе, баш зато што се њихове слике нису виделе.²¹

То је заправо и био начин на који је Тацит истицао и уздизао све оне предности републиканског Рима које су довеле до његове неслућене величине и моћи. Како у добу после устоличења другог тријумвирата њих више није било, он је наглашавао њихову предност и вредност тако што је подробно описивао и објашњавао супротности у које су се оне извргле. Једна од њих

¹⁷ *Историје*, II, 73.

¹⁸ *Анали*, I, 3.

¹⁹ *Анали*, XVI, 35.

²⁰ *Анали*, XIII, 28.

²¹ *Анали*, III, 76.

била је политичко и духовно ропство у којем су се Римљани његовог доба обрели. Тако на почетку списка о животу и карактеру Јулија Агриколе наводи да су Арулен Рустик, који је одао признање Пајту Трасеу, и Хереније Сеникион, који је уздизао Приска Хелвидија, животом платили своје похвале угледницима који су јуначки страдали под Нероном, односно Домицијаном.²² Али обест страховладе није погађала само писце већ и њихове књиге, па је тријумвирима био поверен задатак да на тргу комиција, на Форуму, спале дела најсјајнијих умова, ваљда у нади да се огњем може угушити глас римског народа, слобода говора у Сенату и савест људског рода. Године 94. н.е. цар Домицијан протерао је из Италије учитеље филозофије и све што је представљало културу, да се нигде више не би наишло на траг ичег племенитог, што је навело Тацита да с огорчењем закључи: „Ако су стари видели врхунац слободе, ми смо видели врхунац ропства, јер нам је ухођењем одузета могућност да се састајемо, да разговарамо, да слушамо. Чак бисмо и памћење изгубили са говором да смо кадри заборављати као што можемо ћутати.“²³

Тацит, додуше, признаје да је за владе Нерве и Трајана било покушаја да се помире некад нездруживи појмови – царска власт и слобода, али су због слабости људске природе лекови деловали спорије од невоља. Јер, као што се наша тела развијају споро, а брзо пропадају, тако је лакше угушити даровите људе и књижевност него им дати снагу живота. Управо је ово дуготрајно стање неслободе навело Тацита да каже за себе и своје савременике, да је из њиховог срца истргнуто толико година у којима су доспели ћутке – младићи до старости а старци до заранка живота.²⁴

У таквим временима слободан је могао бити само онај који је храбар, будући да је, по Тациту, осећај слободе прирођен и немим животињама, док је само људима својствена храброст,²⁵ што је била парафраза Периклове изреке да је тајна слободе у храбрости.²⁶ Такву храброст имао је Трасеа Пет који је у једном тренутку разбудио слободу у римским душама²⁷ која је трајала само један трен. И управо је његов пример показао да се за владе злих царева, какав је био Нерон, није могло слободно живети и јавно деловати, али се, одузимањем властитог живота, могло слободно и часно умрети. Тим путем пошао је и Писон Калпурније, један од завереника против Нерона, кога су остали, када је завера већ била проваљена, а он се колебао, упозорили колико је узвишенија смрт док у својим рукама држи републику и зове у борбу за слободу.²⁸

²² Тацит, *Агрикола*, 2.

²³ *Агрикола*, 2.

²⁴ *Агрикола*, 3.

²⁵ *Анали*, IV, 17.

²⁶ Тукидид, *Историја Пелопонској рат*, II, 43.

²⁷ *Анали*, XIV, 49.

²⁸ *Анали*, XV, 59.

Иако је доласком на власт Нерве и Трајана пробуђена нада да се могу помирити слобода и владавина принцепса, то јест самодржавље, Тацит се није превише заносио том варљивом надом, него је главну пажњу посветио напетости између слободе (*libertas*) и самовоље (*licentia*), која се испољава и као разузданост и безакоње.²⁹ Зато и каже да је честа смена владара изазивала „распетост између слободе и безакоња“ (*inter libertatem ac licentiam*),³⁰ с тим да је, у духу римске традиције и Цицеронове интерпретације, слобода подразумевала покораване ваљаним и постојаним законима, док је самовоља представљала не само слободу од сваког законског уређивања и ограничавања, него и од налога древних обичаја и јавног морала. Једва да треба рећи да су само принцепс и његове потрукуше располагали таквом разобрученом слободом, док су сви остали живели у политичком и духовном ропству, а да су били уистину слободни само када су на частан и достојанствен начин умирали.

АНТРОПОЛОШКИ ПЕСИМИЗАМ

Поставља се одмах питање зашто је било тако опасно да само принцепс и његови доглавници располажу слободом која се извргла у самовољу и безакоње. Одговор је једноставан: због покварљивости људске природе не само оних који владају него и оних којима се влада. Много пре изреке лорда Ектона да апсолутна власт квари, односно тежи да квари (*tend to corrupt*) апсолутно, Тацит је то показао на примерима изопачених римских царева. Тако је Отон био претворан и подли узурпатор, пун притајених страсти, а Вителије бестијална фигура одана ниским страстима.³¹ За Домицијана Тацит вели да му је дух тако заслепљен и изопачен непрекидним ласкањем, да није прозрео да добар отац одређује за наследника само рђавог цара, што је учинио Агрикола,³² вероватно да би жену и најмилију кћер после своје смрти заштитио од царевог обести.

Ништа боље под апсолутном влашћу не пролазе ни они који јој се милом или силом покоравају. Јер када је цар преузео на себе све прерогативе закона и сва овлашћења магистрата, врата пљачкама и преварама била су широм отворена. Чак је и изрицање правде било угрожено, јер се на пијаци никаква роба није тако лако куповала као вероломност адвоката.³³ Нарочито

²⁹ Јосип Миклић, који је превео Тацитову *Историју* (Zagreb, *Latina et graeca*, VPA, 1987), израз *licentia* искључиво преводи речју „безакоње“.

³⁰ *Историје*, II, 10.

³¹ На основу Тацитових запажања такву карактеризацију извео је Јосип Миклић, „Корнелије Тацит и његово дјело“, предговор Тацитовој књизи *Историје*, *Latina et graeca*, VPA, 1981, стр. 19.

³² *Агрикола*, 43.

³³ *Анали*, XI, 5.

је одурно било додворавање принцепсу, које је Тацит опсежно и подробно износио да би показао колико је старо ово зло у римској држави.³⁴ Тако је Тиберије, окружен бројним удворицама, имао обичај да каже: „О, људи, на робовање спремни.“ Јер и он сам се гадио таквог пузавичког додворавања.³⁵

Ипак, ухођење потенцијалних критичара принцепса и њихово потказивање било је најодвратније. Када је требало оптужити и сатрти Титија Сабина, који је за владе Тиберија и даље исказивао своју оданост Германиковој жени и деци, четири сенатора поставе му клопку тако што се звуку између крова и таванице, скровишта подједнако срамног као и њихова гнусна превара, да чују шта Сабин разговара с једним провокатором. Када су одмах потом подigli оптужбу и упутили писмо Тиберију, никада већи страх и стрепња нису завладали градом. „Људи су се чували својих најближих, избегавали састанке, разговоре, и са познатима и са непознатима. Бојали су се чак и немих, мртвих ствари, посматрали испитивачки кровове, зидове.“³⁶

Оваква морална посрнућа Римљана из првог века н.е. не би, наравно, била могућна да склоност њима није дата већ у људској природи. Тацит је био дубоко уверен да су људи подложни кварењу и да ће грешака бити док буде било људи (*vitia, erunt, donec homines*).³⁷ Иако се није упуштао у све појединости људске склоности греху и моралном изопачењу, он је различитим поводима навео неколико разлога који до тога доводе. Први је себична корист (*sua cuique utilitas*) која је најгори отров истинског осећања;³⁸ други је урођена жеља за пљачком;³⁹ а трећи је колебљивост духа која је у природи плашљивости.⁴⁰

Но, да би се све ове склоности злу и греху, скривене у људској природи, испојиле и оваплотиле у заторна и погубна дела, потребни су и одговарајући подстицаји. За разлику од уобичајеног веровања да обуздавању зла и подстицању добра у људској природи више погодује стање мира, благостања и доколице него ратни метеж, сукоб и оскудица, Тацит заступа супротно становиште. Јер, по њему, беда се стрпљиво подноси, док се у срећи кваримо.⁴¹ И док сви сматрају да је корисније и боље уживати у миру него се мучити у рату, ипак ратови износе на светлост дана много више добрих бораца него мир. Слично се може рећи и за беседништво: „Уколико је чешће бивало, рекло би се, на бојишту, уколико се више удараца давало и примало, утолико је више бирало опасније противнике и жешће борбе, утолико је оно веће и

³⁴ *Анали*, II, 32.

³⁵ *Анали*, III, 65.

³⁶ *Анали*, IV, 69.

³⁷ *Историје*, IV, 74.

³⁸ *Историје*, I, 15.

³⁹ *Историје*, III, 32.

⁴⁰ *Историје*, III, 84.

⁴¹ *Историје*, I, 15.

узвишеније и ствара себи углед у очима људи који по својој природи желе да живе спокојно.⁴² Много касније је наш Његош ово Тацитово запажање, шта бива у људима када се суоче с великим изазовима, једном за свагда сублимисао у изреку „удар изби искру из камена...“

НЕОГРАНИЧЕНОСТ ВЛАСТИ ПОД ПРИНЦИПАТОМ

Кључни спољни разлог који је у људима разбудио оно најгоре што у себи носе била је природа новог политичког поретка, који је успостављен после битке код Акција. Тада је пала одлука у рату, а услов мира био је да се сва власт пренесе на једнога.⁴³ У животопису Агриколе Тацит је ставио у уста једног Британца овакав суд о тадашњим Римљанима и њиховом миру: „Они праве пустињу и то називају миром (*ubi solitudinem faciunt pacem appellant*).“⁴⁴ Поставља се одмах питање какав је то био државни поредак коме је био својствен непостојајан и ломан мир.

У духу Аристотелове тројне поделе, Тацит је разликовао три облика државе, односно политичког поретка: демократију, аристократију и монархију. При том је, за разлику од Платона у његовим *Законима*, Аристотела и Полибија, порицао ваљаност и дуговечност мешовитог облика државе, који би у себи сједињавао одабране институције трију поменутих облика. Јер, по њему, мешовити облик лакше је хвалити, што су чинили Полибије и Цицерон, него га остварити; а уколико се и успостави неће бити дугог века. При том је изузетно важно да се спознају дух и нарав оних који имају претежну улогу у држави. Отуда, док је моћ била у рукама народа, ваљало је познавати психологију маса и начин на који се њима може управљати. У доба кад је превладао утицај Сената, искусним зналцима времена и мудрима сматрани су они људи који су темељно проучили и спознали нарав сенатора и оптимата. А сада када се државни поредак изнова променио, па се римска држава више не разликује од монархије, треба истражити догађаје који су до тога довели. Ово последње је утолико важније што је само мали број људи кадар да разликује шта је часно а шта није, шта је корисно а шта штетно, док се већина учи на искуствима других људи.⁴⁵

Оно што је најпре требало разабрати у новоуспостављеном принципату било је непостојање слободе, и то не само слободе јавног деловања него и слободе говора, што је било у природи овог облика политичког поретка. Када је разматрао друге облике државе, Тацит је закључио да је власт народа ближа

⁴² Тацит, *Разговор о јоворницима*, 37.

⁴³ *Историје*, I, 1.

⁴⁴ *Агрикола*, 30.

⁴⁵ *Анали*, IV, 33.

правој слободи, док власт малог броја људи више личи на краљеву самовољу.⁴⁶ Како је, пак, основни услов царске власти био у томе да се рачун полаже само једноме,⁴⁷ под његовом самовољом нико није могао бити слободан. Није с тога било нимало чудно што се Тиберије бојао слободе, иако је мрзео ласкање.⁴⁸

Управо је на примеру принципата Тацит уверљиво показао како дати политички поредак утиче на природу људи и мења је набоље или на горе. Док је Рим још био република, увек је у њему било врских мужева, који су се надметали за јавна звања, и часних грађана који су били спремни да бране и одбране државу. Са успостављањем принципата све се из темеља променило на горе, како у погледу природе принцепса тако и у погледу нарави и карактера његових поданика.

Нарочито су биле драстичне промене у карактеру свих принцепса, изузев Веспасијана, које је Тацит описивао. Показало се да самодржавље из корена мења човека, квари га, изопачује и ствара од њега звер у људском облику, што Тацит уверљиво показује већ на примеру Тиберија, првог принцепса после Октавијана Августа, чији се карактер мењао с годинама. „Док је живео приватним животом и док је био војни заповедник под Августом, његов је живот био чист, име неукаљано. Док су Германик и Друс били у животу, вешто је лицемерјем и претворношћу изигравао врлину. Па и док му је мати била жива, мешало се у њему добро и зло. Док је Сејана волео или док га се плашио, још је скривао своју неприродну пожуду, мада је његова свирепост донела гнушање свих. Најзад се суновратио у понор злочина и бешчашћа када је, изгубивши и стид и страх, почео да живи по своме.“⁴⁹ И што је још важније, злочини које је чинио нису погађали само његове жртве, него су били и његова властита казна. Или како је то Платон говорио, када би се отворила његова тиранска душа, показале би се ране и маснице; јер као што шибе раздиру тело, тако и свирепост, страсти и зла дела рањавају душу. „Ни висок положај ни усамљеност“ – вели Тацит – „нису заштитили Тиберија: морао је сам да призна какве му муке раздиру груди, какве казне испашта.“⁵⁰

При том је Тацит показао да ове изопачености првих римских царева нису биле само последица слабости и искварености њиховог карактера, већ пре свега природе власти којом су располагали. Управо због тога се пита какав ће бити Калигула као Тиберијев наследник. Јер, ако је Тиберија, који је имао толико искуства у управљању државом, царска власт помела с правог пута и онако га силно изопачила, да ли ће Калигула, тек што је изашао

⁴⁶ *Анали*, VI, 48 (6, 12).

⁴⁷ *Анали*, I, 6.

⁴⁸ *Анали*, II, 87.

⁴⁹ *Анали*, VI, 58 (6, 51).

⁵⁰ *Анали*, VI, 12 (6, 6).

из детињства, без икаквог искуства и подвргнут најгорем васпитању, бити кадар да пође бољим путем, и то под вођством Макрона, који је изабран да сруши Сејана само зато што је гори од њега.⁵¹ Како су изгубљене књиге од седме до половине једанаесте, не можемо из Тацитових *Анала* сазнати какве је све гнусне злочине чинио Калигула, али некакву, иако недовољну замену представља Светонијева књига *Дванаест римских царева*.

У чињењу зла још даље је отишао Нерон зато што је схватио да се, због страхопоштовања које је његова апсолутна власт изазивала, сви његови злочини примају као врлине.⁵² Напослетку, пошто је поубијао толике славне људе, решио је да искорени и саму врлину: да убије Трасеа Пета и Бареу Сорана. А главна кривица Трасеа била је у томе што није положио заклетву када су то и други чинили, нити је принео жртву за здравље царево или за божански његов глас,⁵³ док је највећи Бареин грех био пријатељство с Плаутом и тобожња тежња да придобије провинцију за преврат.⁵⁴ Једини изузетак био је Веспасијан за кога Тацит, упркос битно различитим судовима о њему, вели да се он „једини од свих својих претходника преобразио у добра владара“.⁵⁵

Следећа велика мана принципата био је начин на који се долазило до врховне власти. За разлику од републиканског поретка у којем су се сва државна звања стицала избором од стране народа, до звања принцепса долазило се оружјем и злочинима. Већ на почетку својих *Историја* Тацит наводи да су преци тадашњих Римљана о царској власти одлучивали оружјем.⁵⁶ А оно што је у тој борби за власт односило превагу, то није била врлина него снага оружја и склоност пороку. Тако су Вителијеве присталице у похлепи за влашћу саме пороке тумачиле као врлине,⁵⁷ па је сходно томе и Нерон злочинима дошао на власт,⁵⁸ као што га са власти нису збацили ни Виндекс с ненаоружаном провинцијом, ни Галба с једном легијом, него његова властита нечовечност и развратност.⁵⁹

Једва да треба рећи да је сам начин доласка на власт највећма одређивао и начин на који ће се владати. Управо је то имао на уму Отон када је закључио да се власт задобијена злочином не може одржати изненадном законитошћу и стародревном строгошћу.⁶⁰ Пизон Луцинијан још додаје да нико никада од

⁵¹ *Анали*, VI, 54 (6, 48).

⁵² *Анали*, XIV, 60.

⁵³ *Анали*, XVI, 22.

⁵⁴ *Анали*, XVI, 21–23.

⁵⁵ *Историје*, I, 50.

⁵⁶ *Историје*, I, 15.

⁵⁷ *Историје*, I, 52.

⁵⁸ *Анали*, XIII, 1.

⁵⁹ *Историје*, I, 16.

⁶⁰ *Историје*, I, 83.

оних који су лупештвом стекли царство није владао на поштен начин.⁶¹ И то је био разлог што свима онима који су смерали царској власти или су желели да је задрже није било никакве средине између врхунца и провалије.⁶² Јер, пад са тако велике висине по правилу је био пад у гроб. Било је наравно и других могућности доласка на власт, па се и сам Тацит понадао да ће после скончања јулијевске и клаудијевске династије „онога најбољег пронаћи усвојење“.⁶³ Показало се, међутим, да ни адопција наследника царске власти није увела ред и мир у њено стицање и губљење.

Поред спорног доласка на власт, битна слабост принципата била је његова дуговечност, чињеница да је то по форми била временски неограничена диктатура. И то је био разлог што се она, изузев природне смрти принцепса, једино могла окончати силом. А да би се то предупредило, морали су се благовремено уклонити сви непосредни потомци дотадашњег принцепса, који би по праву наслеђа могли полагати право на царску власт, баш као што је Јулије Цезар уклонио Помпеја, а Октавијан Август Антонија, држећи се начела да два господара царства не могу опстати. То је био разлог због којег је Октавијан погубио два дечака, Цезариона од шеснаест година, Цезаревог сина с Клеопатром, и две године млађег Антула, Антонијевог сина с Фулвијом. „Било му је то последње дело политичке свирепости, политичке, јер да су остали живи, могли би да доведу у опасност основе његове моћи.“⁶⁴ По истом правилу, уопште није било могућно да Веспасијан, када је приграбио власт, трпи Вителија као приватно лице, јер се сигурност не би могла повратити ни њему, ни његовим пријатељима, па ни војсци, ако не затре такмаца.⁶⁵ Држећи се истог правила, Муџијан је наложио убиство и Вителијевог сина, под изговором да ће потрајати раздор ако се не униште клице рата.⁶⁶ Најпотреснији пример оваквог затирања потенцијалних такмаца принцепсу било је, по Нероновом налогу, убиство младог Британика, који није напунио ни четрнаест година. Отрован је на гозби коју је приредио Нерон и спаљен исте ноћи. Скроман погреб био је унапред припремљен, а његов пепео покопан је на Марсовом пољу по олујној кишовитој ноћи, као да су богови тиме хтели да покажу свој гнев због мрског злочина. „Али богови су“ – вели Тацит – „опростили Нерону, а многи људи са њима, помишљајући на свагдашње свађе међу браћом, на немогућност да двојица деле један престо.“⁶⁷

⁶¹ *Историје*, I, 30.

⁶² *Историје*, II, 74.

⁶³ *Историје*, I, 16.

⁶⁴ Џон Бакен, *Император Август*, Суботица–Београд, Минерва, 1969, стр. 116.

⁶⁵ *Историје*, III, 66.

⁶⁶ *Историје*, IV, 80.

⁶⁷ *Анали*, XIII, 17.

Ничим ограничена ни умерена царска власт није, међутим, кварила само њеног носиоца, принцепса, него и све људе око њега који су хтели да задобију више положаје или да сачувају оно што су већ стекли. Описујући прилике на Вителијевом двору, Тацит наводи да се нико није надметао у поштењу и радиности, пошто је једини пут до моћи био намиривање незаситих Вителијевих пожуда расипним гозбама и пијанкама.⁶⁸ Ништа бољи није био ни прост народ за кога, у свом обраћању Галби, Пизон каже да није у стању да подноси ни потпуно ропство ни неограничену слободу,⁶⁹ што је значило да је био искварен и због удворичког подаништва и због неодговорне раз- узданости.

Додуше, Тацит наводи и добре цареve – Веспасијана, Тита и Домиција- на, под којима је засновао и унапредио своје достојанство, док за принципат божанског Нерве и Трајанову царску власт, о чему ће писати у старости, каже да су то у реткој срећи била времена, „у којима је слободно мислити оно што желиш, а што мислиш рећи“.⁷⁰ Невоља је, међутим, била у томе, што су то били само изузеци са ограниченим дејством, док је све остало, што је ничим ограничена власт произвођила, било и постојано и погубно. Једино су саму власт непрестано угрожавале завере и насилни преврати, пошто моћ никада није постојана када је претерана.⁷¹

Тацит се наравно позабавио и правном формом Августовог принци- пата, који, по њему, није био ни диктатура, ни краљевство, нити појачано конзулство, него увећана трибунска власт. Но, и поред сличности с репу- бликанским установама, принципат је по својој садржини и практичним последицама био њихова сушта супротност. Под републиканским поретком нико није могао да се осили и да своју власт овековечи, јер је мандат свих магистрата, изузев цензора, трајао само годину дана. У принципату све је за- висило од способности и моралне исправности или покварености самодршца, а због неограничености власти и њене дуговечности и релативно добри поје- динци су незадрживо морално посртали и пропадали, да би понеки од њих постајали и звер у људском облику. И под републиканским поретком било је појединаца који су својом неспособношћу или непромишљеношћу могли да упропасте државу, али је у резерви увек било више способних такмаца који су и у тренутку највећих искушења могли да преузму водеће државне положаје. У принципату у којем није било редовне смене на власти, неспособан или изопачен владар могао је да се уклони само убиством или оружаном побуном, а и то није било никакво јемство да ће после убијеног тиранина доћи неко часнији и способнији, него се чешће дешавало да је један тиранин замењен

---

⁶⁸ *Историје*, II, 95.

⁶⁹ *Историје*, I, 16.

⁷⁰ *Историје*, I, 1.

⁷¹ *Историје*, II, 92.

другим поганијим и горим. Под републиканским поретком кандидати, који су се надметали за јавне положаје, били су присињени, због слободне јавности и колике-толике разборитости оних који ће их бирати, да се служе часним средствима у придобијању бирача, што је све њих чинило бољим него што су иначе могли бити. Иако је и под принципатом било привидних избора за све јавне положаје, изузев принцепса, на њих се искључиво долазило вољом принцепса и његових најближих поузданика, попут Сејана за владе Тиберија, што је подстицало одурно удвориштво. Није стога било нимало чудно што су наводно изабрани званичници били слика и прилика принцепса, чијом су вољом бирани, а често и гори од њега.

Поред доживотне и ничим ограничене власти принцепса, положај и улога Сената под принципатом били су кључна разлика у односу на републикански поредак. Оно што је Сенат некада чинило стожерном установом републике, били су, поред великог државничког искуства и политичке мудрости, његово достојанство (*dignitas*) и ауторитет (*auctoritas*). Тацит је наравно приказивао расправе у Сенату, нарочито када су се подизале срамне оптужнице против часних и угледних људи, али није остављао никакву сумњу да су сенатори били послушна дворска свита.

ИСКВАРЕНОСТ ПОПУЛУСА

На сличан начин понашао се и прост народ. Још у другом веку пре н.е. започело је кварење популуса и његово повремено преобраћање у не-одговорну светину, која је била спремна да подржи свакога ко предлаже аграрну реформу, отписивање дугова, расподелу земље ветеранима и дељење бесплатног или јефтиног жита из прекоморских земаља. То су још увек били повремени, мада опасни испади против устаљеног републиканског поретка и ауторитета Сената. Већ у доба које је Тацит приказивао популус се изопачио у разуздану и бесловесну руљу. Тако приликом описивања стања духа у Галбином табору он вели да је било такво расположење да се најгорег злодела смела лаћати неколицина, већина га хтела, сви допуштали.⁷² Када се потом Отон спремао да због рата напусти Рим, светина се виком и циком надметала у исказивању наклоности и добрих жеља, као да је испраћала диктатора Цезара или императора Августа, и то не из страха или љубави него из тежње за ропском покорношћу.⁷³

На сличан одзив наишао је и величанствени говор Вителија о самоме себи у којем је похвалама уздизао своју пословност и трезвеност, иако су за његове опачине знали сви који су били присутни, и читава Италија по којој

⁷² Историје, I, 28.

⁷³ Историје, I, 90.

је проводио време у блуду и беспосличењу. Светина, која није била кадра да разлучи лаж од истине, а безбрижна и увежбана у ласкању, бучно је клицала и принудила га да прихвати име Августа, иако је он то одбијао.⁷⁴ Када је, међутим, на самом свом крају био ухваћен у Палацију, скривајући се у срамном скровишту, био је присиљен да гледа своје кипове, који су рушени, пре него што се сам срушио од задобијених рана. Светина га је мртвог нападала истом неправичношћу којом га је уздизала за живота.⁷⁵ Такви су били преплашени и обесни грађани Рима на робовање спремни.⁷⁶

Неодговорном светином могло се тада управљати само двама средствима: улагивањем и подмићивањем или претњама и застрашивањем. Ово друго нарочито је било примерено војсци у стању побуне. Јер, како се тада говорило, маса не зна за меру. „Ако ви не застрашите њу, застрашиће она вас. Ако јој једном улијете страх, можете је презирати без страха од казне.“⁷⁷

ИШЧЕЗАВАЊЕ БЕСЕДНИШТВА

Један од показатеља искварености режима под принципсом било је ишчезавање говорништва, без којег се јавна слобода под добро уређеном републиком уопште не може замислити. Док је такве слободе још било, нико у то време није могао стећи велико име ако се, бар у извесној мери, није одликовао речитошћу.⁷⁸ И то је био разлог који је навео Јуста Фабија да пита Тацита како је дошло до тога да, насупрот ранијим временима у којима су цветале генијалност и слава толиких изврсних говорника, овај њихов век, жалов и лишен говорничке лепоте, једва познаје и сâм израз говорник,⁷⁹ па због тога не само да није сачуван назив „беседник“ (*orator*), него се они који су говорљиви називају правозаступницима, адвокатима и патронима (*cousidici et aduocati et patroni*). Тацитов одговор био је једноставан: није више било слободне и ничим ограничене јавне расправе о кључним државним и политичким питањима. Јер, као што се вредност племенитих коња проверава на тркама и тркалиштима, тако постоји неко говорничко поље на којем се говорници морају појављивати и сучељавати у потпуној слободи. Уколико тог поља нема, говорништво слаби и нестаје.⁸⁰ У том погледу постоји велика сличност између ратова и јавних расправа, па као што рат избацује на повр-

⁷⁴ *Историје*, II, 90.

⁷⁵ *Историје*, III, 85.

⁷⁶ *Историје*, IV, 2.

⁷⁷ *Анали*, I, 29.

⁷⁸ *Разговор о говорницима*, 37.

⁷⁹ *Разговор о говорницима*, 1.

⁸⁰ *Разговор о говорницима*, 39.

шину много више добрих бораца него мир, тако то бива и са беседништвом у великим полемикама.⁸¹

Као врстан зналац римске повести под републиканским поретком слободе, Тацит је наравно добро знао чему беседништво служи и у чему су његова драж и лепота. Оно је увек спремно оружје за заштиту својих пријатеља, помоћ туђинцима, спасавање оптужених и утеривање страха у кости завидљивцима и непријатељима.⁸² Уколико се, пак, држи дуго припреман говор, како је то чинио Цицерон у ономе што је сачувано, уживање као да добија озбиљност и поуздање, баш као и сама беседа. Али веће узбуђење изазива неочекивани одговор на изненадне изазове, пошто смелост импровизације и њена неустрашивост стварају најјаче уживање. Јер, с даровитошћу је као и са земљом: „кориснији су посејани и обрађени производи, али су пријатнији они самоникли“.⁸³

Битан услов без којег се беседништво уопште није могло развити до велике дражи и лепоте, била је контрадикторност у јавном животу, односно подељеност на бар две супротстављене стране. Или како то вели Месала, чије речи Тацит наводи, велика и трајна говорничка слава стиче се не само заступањем своје него и противничке стране; а у клупама ове друге она избија с више снаге и ту добија проверену чврстину.⁸⁴ Уз то су за развој беседништва неопходни изазови јавности и спорни предмети поводом којих се сучељавају различита мишљења. „Велико говорништво као и пламен, захтева грађе да би се запалило, чарања да би плануло, и тек при сагоревању засветли.“⁸⁵ Такве грађе и таквог чарања било је у пређашњим временима када се све комешало у метежу, па се вредност говорника ценила према упливу који је вршио на збуњени народ. И мада су сукоби повремено раздирали државу, ипак су они покретали развој говорништва и обасипали га великим наградама. То је био разлог што се тада веровало да нико без добре упућености у беседништво не може у држави да заузме или задржи угледан и истакнут положај, па се сматрало чашћу и славом ако се добро говори. И обрнуто, сматрало се срамотом бити нем и везан.⁸⁶ Но, оног тренутка када је римска држава имала само једног управљача, таквих изазова више није било. Уколико је, пак, и долазило до сукоба, они се нису решавали у Сенату и на Форуму него на бојном пољу.

Један од показатеља да је самодржавље било главни узрок непрестаног опадања беседништва, била је чињеница да су чак и принцепси све мање били склони тој вештини. Јулије Цезар могао је да се такмичи с највећим беседницима свога времена. Октавијан Август говорио је спремно и течно како

⁸¹ *Разговор о говорницима*, 37.

⁸² *Разговор о говорницима*, 5.

⁸³ *Разговор о говорницима*, 6.

⁸⁴ *Разговор о говорницима*, 34.

⁸⁵ *Разговор о говорницима*, 36.

⁸⁶ *Ibidem*.

се то очекивало од човека на највишем положају. Тиберије је умео да мери речи, па да, према потреби говори јасно или нејасно. Чак је и Калигула, иако умно поремећен, сачувао своју речитост, док је Клаудије, ако би припремио говор, остављао утисак извесне елеганције. Нерон је био први принцепс који се послужио туђом, то јест Сенекином речитошћу.⁸⁷ После њега се и Галба користио говорничким даром Галерија Трахала.⁸⁸

УВРЕДА ВЕЛИЧАНСТВА

Успостављању принципата претходиле су проскрипције и ликвидације потенцијалних политичких супарника. А када се овај нови облик самодржавља коначно усталио, прогон и убијање такозваних непријатеља вршени су под видом кажњавања за велеиздају односно увреду величанства. То је заправо био деликт мишљења, јер су се под видом увреде величанства кажњавале реч и мисао.

Требало је, међутим, да претходно изумре генерација која је непосредно искусила републиканске слободе, укључујући слободу јавне речи, па да овај злочин увреде величанства постане изговор за истребљење неистомишљеника. Стога се за владе Јулија Цезара и Октавијана Августа сама реч још није кажњавала, јер је још увек преовлађивало уверење да на реч треба одговорити речима. Тако је Цицерон написао похвалу Катону и дао јој име *Кайон*. Тиме је нанета увреда Цезару, „јер је спис, написан у похвалу човека за чију је смрт он био крив, сматрао за оптужбу против себе самога“.⁸⁹ Цезар је, међутим, одговорио на исти начин не употребивши силу: саставио је спис против Катона, у коме је изнео многе жалбе против њега, и дао му име *Антикайон*.

Трагове оваквог уважавања негдашње слободе речи и мишљења, која је била битна тековина републике, сусрећемо и у Августовој владавини. Када је приликом судске истраге Емилију Илијану пребачено што неповољно говори о цару, Август је прешао преко тога. На потоње Тиберијево писмо, у којем се овај жестио због овакве попустљивости, Август је овако отписао: „Немој, драги Тиберије, у тој ствари попуштати својој младости и немој се одвише љутити што има људи који о мени зло говоре. Можемо бити задовољни ако смо сигурни да нам нико не може зло чинити.“⁹⁰ То је било једно од последњих признања неприкосновености слободе говора, јер је већ Август под плаштом стародревног закона о увреди величанства спровео истрагу о погрдним списима.⁹¹

⁸⁷ *Анали*, XIII, 3.

⁸⁸ *Историје*, I, 90.

⁸⁹ Плутарх, *Гај Јулије Цезар*, 54; превод Милоша Ђурића.

⁹⁰ Гај Светоније Транквил, *Дванаест римских царева*, „Август“, 51.

⁹¹ Тацит, *Анали*, I, 72.

Тиберије је, међутим, био први принцепс који није само спречавао своје противнике да му зло *чине*, већ их је најстроже кажњавао уколико су о њему зло *јоворили*. Ради тога увео је ново тумачење и примену закона о увреди величанства (*lex maiestatis*). Тај закон, под сличним именом, постојао је још од времена Закона дванаест таблица, „али је“ – по Тацитовом казивању – „био уперен против другачијих преступа: ако би ко издајом нашкодио војсци, побунама народу, неодговорним вођењем државних послова угледу римског народа. Предмет оптужбе била су дела, речи нису кажњаване.“⁹² Тиберије је, међутим, под плаштом овог закона почео да прогони писце критичких и погрдних списа и анонимних песама које су се шириле од уста до уста на рачун његове окружности, надмености и неслоге између њега и мајке. Тиме су речи односно сâмо мишљење о Цезару и његовим поступцима постали предмет прогона и најтеже осуде као злочин *laesa maiestas*.

Тако је једном песнику уписано у грех што је у својој трагедији изрекао неколико погрда против Агамемнона.⁹³ Док је Кремунције Корд оптужен зато што је у својим *Аналима* одао хвалу Бруту, а Гаја Касија назвао последњим Римљанином.⁹⁴ У својој одбрани од овакве оптужбе, већ решен да себи одузме живот, Кремунције је упозорио сенаторе да су предмет оптужбе његове речи, а не дела. Раније, међутим, док су грчка и римска слобода уистину постојале, речи нису кажњаване. Уколико се неко и освртао на њих, светио би се речима за речи. Али се увек могло без опасности од казне, и без опасности да ће се ко томе успротивити, говорити о оним људима које је смрт отела нечијој мржњи или наклоности.⁹⁵ За владе Тиберија такав говор је по први пут осуђен као злочин, а Кремунције Корд је главом платио такву смелост.

Убрзо потом усталила се пракса кажњавања сваког неистомишљеника и политичког противника као најопаснијег непријатеља државе. Најчешћа казна за неугодну реч и мисао била је смрт. Тако је у данима страве за увреду величанства оптужен и Консидије Прокул. Док је, ништа не слутећи, прослављао свој рођендан, одведен је у курију, осуђен и погубљен.⁹⁶ После више таквих оптужби и убистава угледних или богатих људи, „страх је својом стравичном силом уништио свако људско осећање. И што је свирепост била гора, сажаљења је бивало мање.“⁹⁷

Најогавнија последица оваквог прогона било је потказивање. Тако је Клуторије Приск потказан и оптужен зато што је, док је Друс, син Тиберијев, још био болестан, написао посмртну песму о њему и прочитао је у кући

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Светоније, *Дванаест римских царева*, „Тиберије“, 61.

⁹⁴ Тацит, *Анали*, IV, 34.

⁹⁵ *Анали*, IV, 35.

⁹⁶ *Анали*, VI, 24.

⁹⁷ *Анали*, VI, 25.

Публија Петронија, због чега му је изречена смртна казна.⁹⁸ И што је још горе, потказивање је подстицано одговарајућим наградама чак и у случају да оптужени одузме себи живот пре него што му се изрекне пресуда. Тиме су достављачи, „тај људски сој који се појавио на општу несрећу, које чак ни казне нису могле да зауздају, били још охрабрени наградама“.⁹⁹ Чак су се и први људи у Сенату бавили потказивањем најниже врсте, једни јавно, многи тајно. Било ко могао је бити оптужен, а предмет оптужбе могли су бити како недавни догађаји тако и они које је већ скривао вео прошлости. И свако је трчао да поткаже и оптужи наводног кривца, једни да би себе сачували од оптужбе, а већина као да је била заражена том опаком пошашћу.¹⁰⁰

КВАРЕЊЕ ПРАВНОГ ПОРЕТКА

Такве оптужбе и осуде за увреду величанства могле су се подизати само у потпуно изопаченом правном поретку. Његово кварење започело је много раније, још у првом веку пре н.е. Тацит вели да ни Италски ни, касније, грађански рат нису спречили да се изгласа маса разноврсних закона. Сула је покушао да стане на крај тој законодавној делатности, али не задуго. После тога више се нису доносили закони који су имали општу важност, него су били уперени против појединаца, попут закона који је донет на предлог народног трибуна Клодија, да би Цицерон био отеран у прогонство. Све је то навело Тацита да срочи чувену изреку да што је више покварености у држави, то има више закона (*corruptissima res publica, plurimae leges*).¹⁰¹ Ово стање искварености државе покушао је да поправи Гнеј Помпеј у својству јединог конзула, што је био први такав случај у римској историји, али је његов лек био гори од саме болести. Он сам није извршавао законе које је доносио, па је на оружју изгубио оно што је оружјем хтео да задржи. И током двадесет година неслоге у држави, која је потом уследила, није било ни морала ни права.¹⁰²

Иако, за разлику од Цицерона, није био и врстан правник, Тацит је добро знао да ваљан правни поредак, без којег јавна слобода уопште није могућна, подразумева ограничење свемоћи власти. И обрнуто, уколико је власт већа и тиме мање ограничена, улога права као јемства сигурности и слободе се смањује. Зато Тацит, имајући на уму Клаудија, критички истиче да је цар преузео на себе све прерогативе закона, све дужности магистрата,¹⁰³

⁹⁸ *Анали*, III, 49.

⁹⁹ *Анали*, IV, 30.

¹⁰⁰ *Анали*, VI, 13 (6, 7).

¹⁰¹ *Анали*, III, 27.

¹⁰² *Анали*, III, 28.

¹⁰³ *Анали*, XI, 5.

док је Тиберије сам признао да је царско бремене тешко, а његова власт велика. И што је још важније, кад год се власт увећава, право се смањује, па стога не треба прибегавати моћи тамо где се нешто може постићи законима.¹⁰⁴

Они који данас проучавају римско право, скоро искључиво имају на уму Јустинијанову кодификацију из шестог века н.е., чији су састављачи одабрали оно најбоље и највредније што је од хиљадугодишњег римског права преостало, па оно заиста представља монументални правни споменик. Тацит је, међутим, показао да се већ у првом веку н.е. под принципатом не само јавно него и приватно право систематски злоупотребљавало и кварило. Један од примера који то потврђује била је установа *damnatio memoriae* (брисање из сећања), која је представљала брисање имена одређеног лица са свих јавних натписа и споменика и из анала. Тако је поступљено и са Месалином, чије су статуе и име, по одлуци Сената, уклоњени не само са јавних места него и из приватних кућа.¹⁰⁵

Други пример је била недостојна правна софистика којом се, самовољним и погрешним тумачењем закона и свакојаким довијањем, злоупотребљавало важеће право и оправдавало неко нечасно дело. Упечатљив пример такве злоупотребе, који Тацит наводи, био је брак закључен између Клаудија и Агрипине. Они се најпре нису усуђивали да свечано прогласе свадбу, иако су већ подуже водили недопуштену љубав, јер се до тада није догодило да стриц узме за жену своју братаницу. То се сматрало родоскрвњењем, па су се Римљани бојали да не навуку несрећу на државу ако погазе старинске обичаје.

То неугодно оклевање двоје родоскрвниличких љубавника прекинуо је Клаудијев подрепаш Вителије, намеран да овај тежак морални и правни проблем реши својим ујдурмама. Правећи се као да не зна да је Клаудије већ увећано огрезао у неограничено самодржавље, Вителије га упита да ли би се покорио вољи народа и одлуци Сената. Овај потврдно одговори, а Вителије похита у Сенат и затражи да говори први, тврдећи да је у питању спас државе. Да би се ослободио државничких брига и сав посветио општем добру, цару је потребна жена, другарица у добру и злу. То једино може бити Агрипина, коју красе племенито порекло, плодност, а нарочито чедност. Додуше, римски закони и обичаји забрањивали су брак са братаницом, али је Вителије својим довијањем отклонио и ову запреку. Објаснио је да су бракови између браће и сестара од стрица и ујака дозвољени код појединих народа, рецимо Египћана, који су дошли под власт Рима. А ако то могу други зашто не би могли и Римљани, поготово Клаудије који је цар и Рима и Египта. И тако је Клаудије, на усрдну молбу римског народа, „озаконио“ своју зазорну везу са Агрипином, која му је на крају дошла главе.¹⁰⁶

¹⁰⁴ *Анали*, III, 69.

¹⁰⁵ *Анали*, XI, 38.

¹⁰⁶ *Анали*, XII, 5–7.

ДРЖАВНИ РАЗЛОГ

Мада је био поборник добро уређеног правног поретка који ограничава самовољу власти и обезбеђује слободу, Тацит је запазио да се понекад, зарад опстанка саме државе или очувања и увећања њене моћи, мора погазити правда или нека друга морална вредност. А разлог због којег се то чини јесте државни разлог (*ratio status*), који представља ону изворну и незаобилазну сврху коју налаже такозвана државна нужда. Тацитова језгровита изрека државног разлога тешко да може бити превазиђена. Но, да би се боље схватио њен смисао, ваља објаснити околности у којима ју је славни беседник Гај Касије изговорио. Године 61. н.е., за владе Нерона, Педанија Секунда, префекта града Рима, убио је његов роб. Како је, по древном обичају, требало погубити све робове који су се нашли под истим кровом, многи су се подигли у одбрану толиких невиних људи, па је готово дошло до побуне. Чак су се и у самом Сенату подигли гласови против толике свирепости. У том пресудном часу узео је реч Гај Касије и изнео разлог (државни) због којег је и невине робове требало погубити. „Једног бившег конзула убио је у његовој кући, подмукло, један роб; нико то није спречио, нико одао господару, мада је још на снази закон који у таквом случају прети смрћу свим робовима у кући. Донесите одлуку да се остали робови ослободе казне: у реду, али кога ће онда штитити положај ако префекта града није заштитио?... Наши стари нису имали поверења у робове чак и онда када су се ови рађали на њиховим имањима, у њиховим кућама, кад им је од малена уливана љубав према господарима. А данас, када имамо робове разних народности, који имају друге обичаје, туђу или никакву веру, тај се шљам једино страхом може држати у запту. Тако ће страдати невини, кажу. Истина је, али кад се војска разбегне, па сваки десети умре под батинама, жреб пада и на храбре, не само на кукавице. Сваки велики пример има у себи нечег неправедног, и неправду која погађа појединца надокнађује корист коју одатле имамо сви.“¹⁰⁷

Поборници парадоксалних дефиниција кажу да хипокризија представља одавање поште врлини чињењем порока. То се може рећи и за државни разлог у овој Тацитовој изреци. Зарад неке важне опште користи, као што је опстанак државе и њеног поретка, морају се вршити очигледне неправде, попут кажњавања невиних, које, иначе, индивидуални морал (данас бисмо рекли: савест) никако не може допустити.

ВОЈСКА И ГРАЂАНСКИ РАТОВИ

Једна од битних разлика између негдашњег републиканског поретка и потоњег принципата била је и у унутрашњем устројству војске. Некада су

---

¹⁰⁷ Анали, XIV, 43–44.

слободни римски грађани служили војску, бранили њен опстанак и независност и проширивали њене границе. Уместо народне, Марије је увео професионалну војску, која је омогућавала међу војницима популарним војсковођама да се силом, а не изборима домогну врховне власти. Тацит је наравно знао да држава без војске није могућна. Зато и каже да се мир народа не може подржавати без оружане силе, ни оружана сила без војске, нити војска без пореза.¹⁰⁸ У појединим пресудним тренуцима нашао би се и понеки војсковођа који је добро знао каква војска мора бити. Тако је Вокула, у тренутку када су Гали подмићивали римске центурионе и војнике, овако храбрио преостали део војске: „Ако нас је начас издала срећа и храброст, зар нам недостају стари узор: колико су пута римске легије изабрале пропаст само да не буду отјеране с положаја?“¹⁰⁹ Једна од тих негдашњих мера, којима се војска држала у запту, била је и повремено прибегавање децимацији, попут кажњавања осрамоћене кохорте у Африци 20. године н.е. Та свирепа мера подстакла је један одред ветерана, не већи од пет стотина људи, да до ногу потуче оне исте Такфаринатове трупе које су претходно разбиле и осрамотиле кажњену кохорту.¹¹⁰

Ово су, међутим, били само ретки трагови негдашњег устројства војске, који нису могли да потисну силне пороке који су је у међувремену обузели. Најопакije је било подмићивање војника и поткупљивање њихове лојалности овом или оном команданту у борби за власт у држави. То се чинило или новцем и дељењем плена, или ласкањем и подилажењем простим војницима, што је у неким тренуцима довело дотле да заповедници нису више командовали војском, него су војници сами бирали преторијске префекте. Тако је Антоније Прим, навикавши своје војнике на разузданост, препуштао легијама да саме попуне места погинулих центуриона, што је довело до избора најбунтовнијих глава, те војник није више био под влашћу војсковођа, него су се војсковође подводиле под власт војника.¹¹¹ Нимало бољи није био ни обичај да се откупнина за окончање војне службе исплаћује центурионима, што је довело дотле да су разбојништвом и отимачином или ропским служењем војници откупљивали своју доколицу.¹¹²

Ипак је овако распуштена и разуларена војска била најгора у грађанским ратовима, који износе на светлост дана похлепу, охолост и остала скривена зла.¹¹³ Тако приликом приказа сукоба између Вителија и Веспасијана, Тацит каже да су му најславнији историчари јемци да међу победницима није било ни према чему страхопоштовања, па је један коњаник јавно тврдио да је

¹⁰⁸ *Историје*, IV, 74.

¹⁰⁹ *Историје*, IV, 58.

¹¹⁰ *Анали*, III, 21.

¹¹¹ *Историје*, III, 49.

¹¹² *Историје*, I, 46.

¹¹³ *Историје*, III, 49.

у последњој бици убио брата и за то од војсковођа тражио награду, а ови због људских закона нису могли да му је доделе, нити им је очекивана корист у рату допуштала да га казне. Додуше, таквих случајева било је и раније па је у бици против Цине Помпејев војник убио свога брата, а потом, када је сазнао какав је злочин учинио, и самога себе. У то време понос због храбрости био је толико силан колико је било кајање због срамоте.¹¹⁴ У добу које је Тацит приказивао није више било ни стида ни срама због таквих злочина.

Још страшнији покољ одиграо се код Кремоне у којем је син убио оца, о чему је известио Випстана Месала. У тој бици учествовао је Јулије Мансвет из Хиспаније, који је, као припадник Неодољиве легије, оставио код куће још недозрелог сина, који је касније, када је одрастао, постао припадник седме легије, која је у тој бици била на супротној страни. Док је претраживао пале, син случајно наиђе на рањеног и полумртвог оца. Препозна он оца и отац њега, па загрливши оца на издисају, ридајући молио је богове да умире очеву душу, а да њега не одбаце као оцеубицу. Потом је ископао гроб и извршио последњу дужност према свом родитељу. Ова вест се проширила по целој војсци и изазвала јаук и проклињање преокрутног рата. Но упркос томе, победници су наставили да не мање ревно убијају и плене ближње, рођаке и браћу. При том су говорили да се догодио злочин, али су га и даље чинили.¹¹⁵

Окончање битке није, међутим, значило престанак крвопролића и започињање мира. Напротив, наоружани победници су непомирљивом мржњом прогонили побеђене, па је посвуда било покланих, а тргови и храмови окрвављени. Са ширењем безакоња започело је претраживање и извлачење посакриваних, па би понеки стасити младић био посечен без обзира на то да ли је војник или грађанин. Напоследку се окрутност, која се напајала крвљу, преобратила у похлепу. Окончање битке није значило престанак убијања и започињање мира. Под изговором да трагају за вителијевцима, победници су проваљивали у домове ради пљачке, а у случају отпора прибегавали крвопролићу.¹¹⁶

СЛАВА КАО НАГРАДА ЗА ВРЛИНУ

Далеко би нас одвело ако бисмо приказали све погубне мане самодржавља, успостављеног после рушења републиканског поретка слободе, као и релативно ретке, али племените и часне изразе отпора том надасве изопаченом, озлоглашеном, па и застрашујућем поретку ничим ограничене власти. Тацит је помно описивао и једне и друге у вери да је задатак историчара „да

¹¹⁴ *Историје*, III, 51.

¹¹⁵ *Историје*, III, 25.

¹¹⁶ *Историје*, IV, 1.

не пређе ћутке преко племенитих особина и поступака, а да онима који зло говоре и творе улије страх од гласа код потомства.“¹¹⁷

Кључна републиканска вредност, која је и у добу које је приказивао и анализирао, придавана врским особинама и поступцима, била је слава. Свим људима је смрт по природи иста, али се разликује по забору или слави код потомства,¹¹⁸ коју једино доноси истинска врлина.¹¹⁹ У времену које је Тацит приказивао слава је најпре била примерена кажњеним херојима духа. Један од њих био је Кремунције Корд, који је оптужен због до тада нечувеног злочина: „зато што је у својим *Аналима* одао хвалу Бруту, а Гаја Касија назвао последњим Римљанином.“¹²⁰ Већ решен да себи одузме живот, он је своје нечасне судије упозорио да потомство сваком плаћа славом коју му дугује, па уколико га осуде, наћи ће се људи који ће сачувати успомену не само на Касија и Брута него и на њега. Када је потом гладовањем одузео себи живот, његове књиге су, по одлуци Сената, биле спаљене, али су скривене ипак сачуване и поново објављене, што је навело Тацита да закључи: „Утолико се пре човек мора смејати глупости оних који верују да влашћу којом располажу у том тренутку могу да униште нечију славу код потоњих поколења. Напротив, кажњеним херојима духа расте углед.“¹²¹ Док они који се у томе служе насиљем, не могу постићи ништа друго доли срамоту за себе, а славу за прогоњене.

У том погледу слава је једна од ретких вредности које не узмичу пред насиљем, нити се силом могу стећи. Стога владари одмах могу да задовоље све своје жеље, „само око једне морају да се труде без могућности да је задовоље – око добра гласа код потомства“.¹²² Тиме је Тацит једном засвагда уздигао бесмртну славу не само као истинску републиканску вредност него и као пресудан разлог за часно обављање најважнијих јавних и државних дужности. „Јер не ценити славу значи не ценити вредности“.¹²³

¹¹⁷ *Анали*, III, 65.

¹¹⁸ *Историје*, I, 21.

¹¹⁹ *Анали*, XV, 62.

¹²⁰ *Анали*, IV, 34.

¹²¹ *Анали*, IV, 35.

¹²² *Анали*, IV, 38.

¹²³ *Ibidem*.

Kosta Čavoški

THE REQUIEM TO REPUBLICAN SPIRIT OF FREEDOM

S u m m a r y

The subject-matter of this article is the eradication of Roman republican spirit of freedom in the second half of the first century of the new era. It is devoted to the following topics:

1. the role of destiny and the freedom of choice
2. shadow of previous republican freedom
3. anthropological pessimism
4. absoluteness of princeps' power
5. corruption of Roman populus
6. disappearance of the rhetoric
7. high treason
8. corruption of the legal order
9. *raison d'état*
10. military and civil wars
11. glory as a reward for virtue.

The foundation of this article are mostly the **Annals** and **Histories** of Cornelius Tacitus.

Key words: Rome, republic, freedom, corruption of the state and legal system.